

JAHON MOLIYA TIZIMIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALAR, REAL VAQT REJIMIDAGI TO'LOVLAR, TIJORAT BANKLARI AKTIVLARI TARKIBI, SHAKLLANISHI VA DINAMIK O'ZGARISHLARI TAHLILI

Muminov Bekzod Polvonovich
TDIU mustaqil izlanuvchisi

Bank aktivlari samaradorligini baholash tijorat banklari faoliyatining moliyaviy natijadorligi, barqarorligi va resurslardan foydalanish darajasini aniqlashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Zamonaviy bank tizimida aktivlar faqatgina mablag'larni joylashtirish vositasi sifatida emas, balki bank daromadlarini shakllantiruvchi, likvidlikni ta'minlovchi va risklarni boshqarish jarayonida muhim o'rin tutuvchi iqtisodiy resurs sifatida qaraladi. Shu bois bank aktivlarining samaradorligini ifodalovchi moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni tizimli tahlil qilish bank menejmenti, investorlar, regulyatorlar va boshqa manfaatdor tomonlar uchun muhim axborot manbai hisoblanadi.

O'zbekistonda tijorat banklari faoliyatini baholash tizimi bosqichma-bosqich xalqaro standartlarga moslashtirilmoqda. Xususan, banklarning moliyaviy hisobotlarini shakllantirishda xalqaro moliyaviy hisobot standartlari IFRS talablariga yaqinlashish, kapital yetarliligi va risklarni boshqarishda Basel III tamoyillarini joriy etish bank aktivlari samaradorligini baholashning nazariy va amaliy asoslarini takomillashtirishga xizmat qilmoqda. Mazkur yondashuv banklarning moliyaviy barqarorligi, foydalilik darajasi, aktivlar sifati, likvidlik holati va to'lov qobiliyatini kompleks baholash imkonini beradi.

Bank aktivlari samaradorligini tahlil qilishda bir qator moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ushbu ko'rsatkichlar bank faoliyatining turli jihatlarini aks ettiradi va ularni shartli ravishda bir nechta asosiy guruhlariga ajratish mumkin. Jumladan, foydalilik ko'rsatkichlari, aktivlardan foydalanish darajasini ifodalovchi ko'rsatkichlar, aktivlar sifati va risk darajasini baholovchi mezonlar, likvidlik hamda to'lov qobiliyatini ifodalovchi ko'rsatkichlar bank aktivlari samaradorligini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Mazkur ko'rsatkichlar tizimi orqali bank aktivlarining daromad keltirish salohiyati, ularning xavfsizlik darajasi va moliyaviy natijalarga ta'siri chuqur tahlil qilinadi.

Foydalilik ko'rsatkichlari bank aktivlari samaradorligini baholashda asosiy mezonlardan biri hisoblanadi. Chunki tijorat banklari faoliyatining pirovard maqsadi barqaror foyda olish va aksiyadorlar kapitalining qiymatini oshirishdan iborat. Foydalilik ko'rsatkichlari bank tomonidan shakllantirilgan aktivlar, jalb qilingan resurslar va o'z kapitalidan qanchalik samarali foydalanilayotganini aniqlash imkonini beradi. Ushbu ko'rsatkichlar bankning moliyaviy natijalarini baholash bilan birga, strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilish, resurslarni qayta taqsimlash va rentabellikni oshirish yo'nalishlarini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Xalqaro bank amaliyotida bank aktivlari samaradorligini baholashda eng ko'p qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan biri ROA - aktivlar rentabelligi hisoblanadi. Mazkur ko'rsatkich sof foydaning jami aktivlarga nisbati orqali aniqlanadi va bank aktivlarining har bir birligidan qancha foyda olinayotganini ifodalaydi. ROA darajasining yuqori bo'lishi bank aktivlaridan samarali foydalanilayotganini, daromad keltiruvchi aktivlar ulushi yuqori ekanini hamda xarajatlar nisbatan oqilona boshqarilayotganini bildiradi. Aksincha, ROA ko'rsatkichining pasayishi aktivlar hajmi oshgan bo'lsa-da, ularning rentabelligi yetarli darajada shakllanmayotganini yoki riskli aktivlar ulushi ortayotganini ko'rsatishi mumkin.

Bank kapitalidan foydalanish samaradorligini aniqlashda ROE - kapital rentabelligi ko'rsatkichi muhim ahamiyatga ega. Ushbu ko'rsatkich sof foydaning bank kapitaliga nisbati orqali hisoblanadi va aksiyadorlar tomonidan kiritilgan mablag'lardan qay darajada daromad olinayotganini ko'rsatadi. ROE darajasi bankning investitsion jozibadorligini, kapitaldan foydalanish samaradorligini va strategik rivojlanish salohiyatini baholashda muhim mezon sifatida qo'llaniladi. Biroq ROE ko'rsatkichining juda yuqori bo'lishi doimo ijobiy holat sifatida baholanmasligi kerak, chunki u ayrim hollarda bankning yuqori moliyaviy leverage yoki ortiqcha risk hisobiga foyda olayotganini ham anglatishi mumkin.

Bankning sof foyda marjasi - NPM ko'rsatkichi ham aktivlar samaradorligini baholashda muhim moliyaviy mezonlardan biridir. Ushbu ko'rsatkich sof foydaning jami daromadlarga nisbati orqali aniqlanadi va bank daromadlarining qaysi qismi yakuniy foyda sifatida saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. NPM ko'rsatkichining yuqori bo'lishi bank xarajatlarning samarali boshqarilayotganini, operatsion faoliyat natijadorligini va daromadlarning sifatini ifodalaydi. Aksincha, sof foyda marjasining pasayishi foiz xarajatlari, operatsion xarajatlar yoki ehtimoliy zararlar uchun zaxiralar hajmi oshganidan dalolat berishi mumkin.

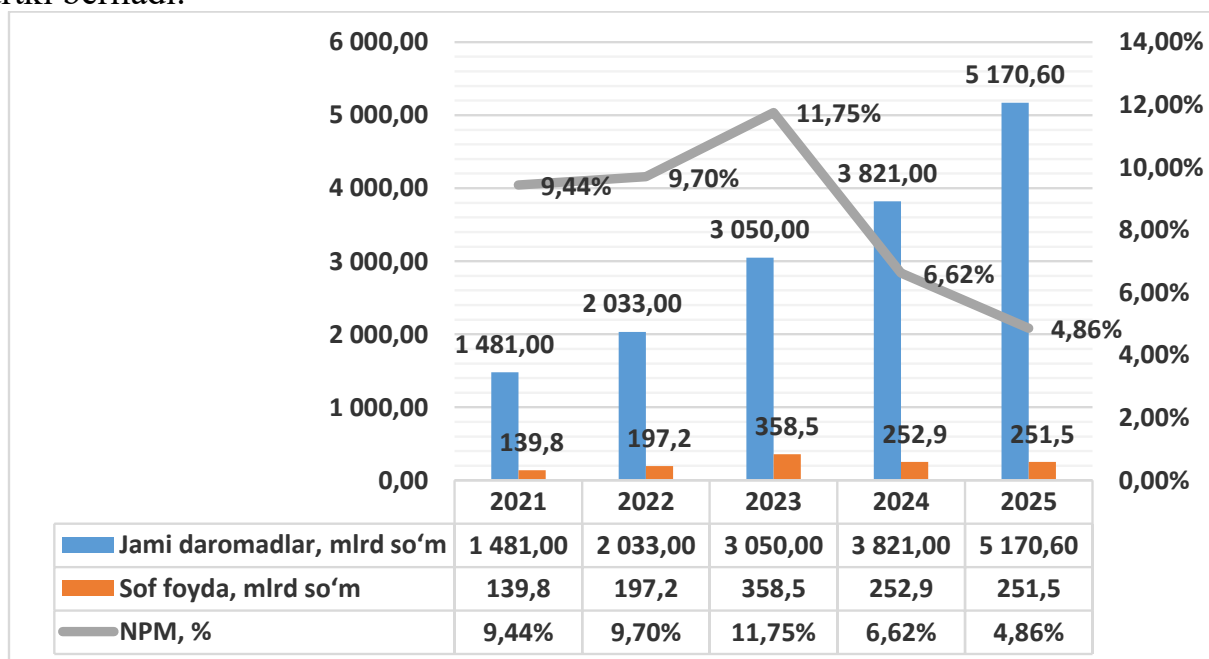
Aktivlar samaradorligini baholashda faqat foydalilik ko'rsatkichlari bilan cheklanib qolish yetarli emas. Chunki bank aktivlarining daromadlilikligi ularning sifati, likvidlik darajasi va risklilik holati bilan bevosita bog'liq. Shu sababli aktivlar sifati ko'rsatkichlari, xususan, muammoli kreditlar ulushi - NPL, kredit portfeli diversifikatsiyasi, zaxiralar bilan qoplanganlik darajasi va riskka tortilgan aktivlar ulushi ham alohida tahlil qilinishi lozim. Ayniqsa, NPL ko'rsatkichining oshishi bank aktivlari sifatining yomonlashayotganini, kredit risklari kuchayayotganini va kelgusida bank foydasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglatadi.

Likvidlik ko'rsatkichlari ham bank aktivlari samaradorligini baholashda muhim o'rin tutadi. Likvid aktivlar ulushi, joriy likvidlik darajasi va qisqa muddatli majburiyatlarni qoplash imkoniyati bankning to'lovga layoqatliligini tavsiflaydi. Bank aktivlari yuqori daromad keltirishi bilan birga, yetarli darajada likvid bo'lishi ham zarur. Chunki likvidlikning yetarli bo'lmashligi bankning joriy majburiyatlarini bajarish imkoniyatini cheklaydi, ortiqcha likvidlik esa resurslarning past daromadli aktivlarda saqlanib qolishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli bank aktivlarini boshqarishda rentabellik va likvidlik o'rtasidagi optimal nisbatni ta'minlash muhim hisoblanadi.

Umuman olganda, bank aktivlari samaradorligini ifodalovchi moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi tijorat banklari faoliyatini kompleks baholash imkonini beradi. ROA, ROE va NPM kabi foydalilik ko'rsatkichlari bankning moliyaviy

natijadorligini aniqlasa, NPL, likvidlik va risk ko‘rsatkichlari aktivlarning sifati hamda barqarorligini baholashga xizmat qiladi. Ushbu ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘liq holda tahlil qilish tijorat banklarining aktivlardan foydalanish samaradorligini oshirish, risklarni kamaytirish, daromad bazasini mustahkamlash va moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash bo‘yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish imkonini beradi.

Shu jihatdan, bank aktivlari samaradorligini baholashda xalqaro standartlarga mos, kompleks va tizimli yondashuvdan foydalanish zarur. Bunday yondashuv banklarning nafaqat joriy moliyaviy holatini, balki ularning uzoq muddatli rivojlanish imkoniyatlarini ham aniqlashga xizmat qiladi. Natijada tijorat banklari aktivlarini samarali boshqarish orqali bank tizimining barqarorligi mustahkamlanadi, moliyaviy xizmatlar sifati oshadi va milliy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga qo‘shimcha turtki beriladi.

1-rasm. “Aloqabank” AJning 2021–2025-yillardagi jami daromadlari, sof foydasi va sof foyda marjasi dinamikasi¹

Ushbu 1-rasmda “Aloqabank” AJning 2021–2025-yillar davomida jami daromadlari, sof foydasi hamda sof foyda marjasi (NPM) o‘zgarishlari aks ettirilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, bankning jami daromadlari 2021-yildagi 1 481,0 mlrd so‘mdan 2025-yilda 5 170,6 mlrd so‘mga yetib, barqaror o‘shish tendensiyasini namoyon qilgan. Sof foyda esa 2021-2023-yillarda o‘sib, 2023-yilda eng yuqori darajaga - 358,5 mlrd so‘mga yetgan, biroq 2024-2025-yillarda pasayish kuzatilgan.

Sof foyda marjasi 2021-yilda 9,44%, 2022-yilda 9,70%, 2023-yilda esa 11,75% bo‘lib, eng yuqori rentabellik aynan 2023-yilda qayd etilgan. 2024-yilda NPM 6,62%ga, 2025-yilda esa 4,86%ga pasaygan. Bu holat jami daromadlar oshganiga qaramay, sof foydaning nisbatan kamaygani yoki xarajatlar, zaxiralar va boshqa moliyaviy yuklamalar ortgani natijasida bank rentabelligi pasayganini ko‘rsatadi. Umuman olganda, grafik bank daromad bazasining kengayganini, ammo so‘nggi

¹ AT “Aloqabank” ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan

yillarda foydalilik samaradorligi pasayganini ilmiy jihatdan ifodalaydi.

Foydalilik ko'rsatkichlari tijorat banklari samaradorligini baholashdagi eng muhim mezonlardan biri bo'lib, ular orqali bank faoliyatining daromadlilik darajasi, aktivlardan foydalanish samaradorligi va aksiyadorlar kapitali foydaliligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Ushbu ko'rsatkichlar Markaziy bank va xalqaro moliyaviy institutlar (IFRS, Basel III) talablariga mos ravishda qo'llaniladi va ularning miqdoriy intervallari bank tizimidagi barqarorlik va moliyaviy salohiyatni ifodalaydi.